

OSOBLIWOŚCI METODOLOGICZNE ROSYJSKIEJ GEOPOLITYKI*

Rozpad Związku Radzieckiego był zarówno końcem epoki komunizmu, jak i początkiem epoki neoliberalnej globalizacji. Na Zachodzie – głównie w Stanach Zjednoczonych, które okazały się zwycięzcą w niemal półwiekowych zmaganiach zimnowojennych z radzieckim imperium, przepowiadano rychły globalny tryumf demokracji w wydaniu neoliberalnym. Pojawiły się teorie – jak np. Francisa Fukuyamy – propagujące „koniec historii”, czyli koniec dziejów świata zdominowanego przez konflikty ideologiczne¹. Jednak w tym stanie profetycznej euforii zapomniano o kluczowej kwestii – jak do nowych realiów światowych w warunkach radykalnej zmiany systemowej (szeroko rozumianej „terapii szokowej”) zaadoptują się społeczeństwa państw powstałych po rozpadzie ZSRR. O ile można było sobie wyobrazić taką adaptację w przypadku państw środkowoeuropejskich, które porzuciły „obóz socjalistyczny”, o tyle wielką niewiadomą w tej materii stanowiły kraje postradzieckie, a zwłaszcza Rosja. Federacja Rosyjska została uznana za głównego sukcesora ZSRR. Dokonujące się tam pod koniec lat 80. XX w. dynamiczne przemiany ideowe, polityczne, społeczne i gospodarcze zapoczątkowały powszechną debatę publiczną nad kierunkami i drogami przyszłego rozwoju Rosji. Dyskurs ten stał się jeszcze bardziej aktualny po rozpadzie imperium radzieckiego. Zasadniczym problemem stało się zdefiniowanie postimperialnej tożsamości rosyjskiej – zarówno międzynarodowej (w relacjach z innymi państwami), jak i wewnętrznej (dotyczącej ustosunkowania się do własnej historii i tradycji, oraz wizji przyszłości). Dla wielu środowisk inteligenckich i politycznych w Rosji szok utraty imperium był doświadczeniem

* Artykuł powstał jako wynik badań prowadzonych w ramach projektu badawczego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, na podstawie umowy UMO-2013/11/B/HS1/04144.

¹ Zob. F. Fukuyama, *Koniec historii*, przekł. T. Bieroń, M. Wichrowski, Poznań 1996.

traumatycznym, powodując dysonanse tożsamościowe oraz poczucie deprywacji (wykluczenia).

Metodą redukcji tego dyskomfortu – osobliwym remedium na traumę postimperialną okazała się geopolityka, która umożliwiła systematyzację nowej (pozimnowojennej) rzeczywistości międzynarodowej i pozycjonowała w niej Rosję jako jeden z kluczowych ośrodków siły (a nierzadko jako główny ośrodek) na obszarze wielkiej europejsko-azjatyckiej masy kontynentalnej – Eurazji. Geopolitykę zaczęto wplatać w rosyjską historiozofię oraz rosyjski mesjanizm, w wyniku czego nastąpił proces ideologizacji geopolityki. Geopolityka w Rosji zaczęła wypełniać próżnię ideologiczną po zbankrutowanej ideologii komunistycznej, wyjaśniając całościowo umysłowi rosyjskiemu otaczający świat i ingerując – jako *nauka totalna* – w każdą sferę życia ludzkiego². Zatem geopolityka, stając się nową matrycą holistyczną, aspirowała do statusu nowej idei powszechnej (*metaidei*), kształtującej zarówno obraz świata, jak i stosunek do tego świata. Wymownie ten stan rzeczy streścił pierwszy minister spraw zagranicznych Federacji Rosyjskiej, Andriej Kozyriew, który w wywiadzie dla „Rossijskoj gaziety” z 12 stycznia 1992 r. oznajmił:

„Rezygnując z mesjanizmu, torujemy drogę pragmatyzmowi... szybko zdaliśmy sobie sprawę, że ideologię... zastępuje geopolityka”³.

Jednak w Rosji geopolityka nie zastępowała ideologii jako takiej, ponieważ sama stawała się ideologią – co najwyżej zastępującą poprzednią ideologię. Nie była też antytezą wobec mesjanizmu, stała się zuniwersalizowaną metodą poszukiwania i eksploatacji nowych formuł mesjanistycznych – adekwatnych dla epoki postmodernizmu.

Popularność geopolityki w Rosji wynika z powszechnego zjawiska w tym kraju, które można określić mianem terytoriocentryzmu, gdzie w centrum wszelkich rozważań z zakresu kultury strategicznej, dyskursów historiozoficznych (czy też cywilizacyjnych) stawia się terytorium państwa; terytoriocentryzm jest wtedy elementem strategii poszerzania i konsolidacji wielkich przestrzeni jako procesu historycznego. Cechą rosyjskiej geopolityki jest silny determinizm geograficzny i kartograficzny. Zjawisko powszechnego „geopolitykowania” stało się dla niektórych kręgów inteligentkich w pewnym sensie desygnatem „rewanżu imperialnego”, jako odreagowania na dysonanse tożsamościowe (degradację) spowodowane rozpadem imperium radzieckiego.

² Zob. A. Дугин, *Основы геополитики. Геополитическое будущее России*, Москва 2000.

³ Cyt. za: Z. Brzeziński, *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej*, przeł. T. Wyżyński, Warszawa 1998, s. 122.

Te rozważania są istotne z punktu widzenia kwestii naukowości geopolityki – czy geopolityka jest nauką. O ile ten problem nie został przekonująco rozstrzygnięty, o tyle upływ czasu powoduje permanentny przyrost naukowej literatury geopolitycznej oraz wypracowywanie, powiększanie i udoskonalanie instrumentarium badawczego tej dziedziny wiedzy. Geopolityka bez wątplenia jednak jest światopoglądem – pewną wizją świata, jego percepcji, zdeterminowaną geograficznie i kartograficznie, implikującą odniesienia do historii, geografii, politologii, socjologii, filozofii czy psychologii, co nadaje jej charakter interdyscyplinarny. W rozumieniu naukowym jest ona traktowana jako nauka o zmiennych układach sił na niezmiennym przestrzeni (Leszek Moczulski); nauka o państwie jako organizmie geograficznym, badająca państwa i ich politykę jako zjawiska przestrzenne (Rudolf Kjellen – twórca pojęcia „geopolityka”). Geopolityka nazywana jest ponadto „geografią aktywną”, „geografią interakcji”, „geografią równowagi”, „geografią pokoju”, czy – jak w Rosji – „geografią zwycięstwa” (Giennadij Ziuganow). Francuska szkoła geopolityczna interpretuje geopolitykę jako metodę analityczną w stosunkach międzynarodowych: geopolityka jest metodą globalnej analizy geograficznej sytuacji socjopolitycznych konkretnów (Michel Fouchet); geopolityka jest szczególnie metodą, pozwalającą wykrywać, identyfikować i analizować zarówno zjawiska konfliktowe, jak i strategie ofensywne i defensywne, skupiające się na posiadaniu pewnego terytorium (Pascal Lorot)⁴. Istotna jest również definicja Nicholasa Spykmana: geopolityka jest nauką umożliwiającą dokonanie oceny ciężaru politycznego mocarstw na tle ich specyficznej pozycji w świecie; czy najpełniejsza – zdaniem Leszka Moczulskiego – definicja geopolityki autorstwa hiszpańskiego historyka Jaime’a Vincensa Vivesa, ujmująca ją jako narzędzie zbliżenia historii i geografii, pozwalające lepiej zrozumieć widoczną sprzeczność zachodzącą między wolnością ewolucji historycznej a stałymi warunkami niezmienności geograficznej, co sprawia, że geopolityka może i powinna tworzyć syntetyczne ujęcia przyczyn geograficznych i historycznych przestrzennej dynamiki społeczeństw. Na zakończenie refleksji na temat definicji geopolityki warto przytoczyć definicję jednego z rosyjskich reprezentantów geopolityki akademickiej – Władimira Kołosowa. W jego interpretacji geopolityka bada zależności

⁴ Szeroki przegląd definicji geopolityki zaprezentował Leszek Moczulski (*Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 2000, s. 70–78). Na temat problemów terminologicznych zob. J. Ciechański, *Teoria geopolityki a realia Europy Wschodniej*, „Sprawy Międzynarodowe”, t. XLIV (1991), nr 2, s. 77–80; A. Czajkowski, *Geopolityka*, [w:] *Studia z teorii polityki*, t. II, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 2003, Wrocław 1998, s. 95–111; R. Kuźniar, *Globalizacja, geopolityka i polityka zagraniczna*, „Sprawy Międzynarodowe” t. LIII, nr 1, 2000, s. 5–28.

polityki zewnętrznej i wewnętrznej państw oraz stosunków międzynarodowych od systemu wzajemnych powiązań politycznych, wojskowo-strategicznym, gospodarczym, ekologicznym, uwarunkowanych zarówno położeniem geograficznym kraju i jego regionów, jak i innymi czynnikami fizyczno- i ekonomiczno-geograficznymi; geopolitykę można ujmować jako naukę o wpływie przestrzeni geograficznej na cele oraz interesy polityczne państwa⁵.

Geopolityka w Rosji bynajmniej nie narodziła się po rozpadzie ZSRR. Miała ona swoje bogate tradycje już w końcowym okresie istnienia Rosji carskiej, zwłaszcza w kręgach inteligenckich reprezentujących nowy, kształtujący się wówczas kierunek ideowy – eurazjyzm, a po rewolucji bolszewickiej była propagowana przez związane z tym nurtem rosyjskie, opozycyjne wobec bolszewizmu, środowiska emigracyjne. Najbardziej wpływowym autorem geopolitycznym był geograf i ekonomista, Piotr Sawickij, pracujący w rządzie białych generałów – Antona Denikina i Piotra Wrangla, a później kierujący ruchem eurazjatyckim na emigracji w Berlinie i Pradze⁶. Również w przedwojennym ZSRR geopolityka cieszyła się zainteresowaniem radzieckiego kierownictwa i korzystała z mecenatu samego Józefa Stalina, ale po drugiej wojnie światowej została, podobnie jak w Stanach Zjednoczonych, obłożona anatema – jako światopogląd nazistowski. W okresie powojennym znajdowała jednak swój nieoficjalny wyraz w idei internacjonalizmu komunistycznego czy też w koncepcjach radzieckich strategów – admirała Siergieja Gorszkowa i marszałka Siergieja Sztienienki, zakładających przekształcenie ZSRR w supermocarstwo morskie poprzez budowę silnej floty oceanicznej⁷. Stratedzy ci, nieaspirujący jednak do miana geopolityków, uważali

⁵ В. Колосов, *Российская геополитика: Традиционные концепции и современные вызовы*, „Общественные науки и современность” 1996, nr 3, s. 86.

⁶ Główną publikacją Piotra Sawickiego jest książka *Kontinent Jewrazija (Kontynent Eurazja)*: П. Савицкий, *Континент Евразия*, Москва 1997. Inne ważne publikacje tego autora to m.in.: П. Савицкий, *Россия особый географический мир*, Берлин 1927; *idem*, *В борьбе за евразийство*, Берлин 1931.

Po ustanowieniu Trzeciej Rzeszy Piotr Sawickij, jako przeciwnik nazizmu, przeniósł się do Pragi. W maju 1945 r. po wejściu do stolicy Czechosłowacji wojsk radzieckich został aresztowany przez NKWD za swoją dawną pracę na rzecz rządu białych, przewieziony do Moskwy, osądzony i skazany na dziesięć lat łagrów, gdzie poznał Lwa Gumilowa, syna znanych poetów Nikołaja Gumilowa i Anny Achmatowej. Gumilow został uczniem Sawickiego, a po rozpadzie ZSRR uznano go za głównego teoretyka neoeurazjyzmu; zob. В. Петров, *Геополитика России. Возрождение или гибель?*, Москва 2003, s. 137, 158–166.

⁷ Zob. L. Moczulski, *Geopolityka...*, *op. cit.*, s. 510.

W ZSRR (i po jego upadku) geopolityką zajmowali się także: pułkownik Sztabu Generalnego ZSRR i FR Siergiej Anczukow, pułkownik GRU i Sztabu Generalnego

Eurazję za podstawę geograficzną Związku Radzieckiego, podkreślali konieczność ekspansji ZSRR (instalowania się) w Azji (zwłaszcza w Afganistanie), na Bliskim Wschodzie, w Afryce oraz Ameryce Łacińskiej⁸. Dlatego też po rozpadzie imperium radzieckiego nastąpiła w Rosji swoista eksplozja geopolityki, prezentującej od strony koncepcyjnej i teoretycznej wysoki poziom⁹.

W kontekście geopolitycznym można obserwować w Rosji wybiórczy (tzn. pod założone tezy) obrót najpopularniejszymi i najmodniejszymi współczesnymi zachodnimi koncepcjami oraz dyskursami politologicznymi, cywilizacyjnymi czy historiozoficznymi. Z entuzjastycznym przyjęciem spotkały się wśród rosyjskich środowisk inteligentkich koncepcja konfliktu cywilizacji Samuela Huntingtona i konstruktywistyczna teoria nacjonalizmu Benedicta Andersona, ukazująca w rosyjskim jej odbiorze narody jako wspólnoty wyobrażone, wymyślone lub wynalezione, które to tezy nierzadko są argumentem Rosjan w ich publicystycznych dyskusjach z okolicznymi geograficznie czy pokrewnymi plemiennymi nacjaми, kwestionujących historyczność określonych narodów¹⁰. Natomiast krytycznie przyjęto w Rosji koncepcję „końca historii” Francisa Fukuyamy, przewidującą zmierzch z końcem „zimnej wojny” epoki ideologii i tryumf demokracji liberalnej. Tezy amerykańskiego politologa, filozofa i ekonomisty stoją w sprzeczności z punktem widzenia większości rosyjskiej inteligencji, gdyż poprzez apologię zachodniej ścieżki cywilizacyjnej dezawuuują rosyjskie doświadczenie cywilizacyjne, spychając je do „lamusa historii”¹¹. Takiej – w przekonaniu Rosjan – deprivacji Rosji zapobiega paradygmat huntingtonowski, stawiający Rosję w szeregu głównych centrów cywilizacyjnych globu (cywilizacja prawosławna) i wyznaczający jej ważne i odpowiedzialne funkcje jako jednemu ze światowych liderów. Według Samuela Huntingtona po zakończeniu „zimnej wojny” świat wszedł w epokę eskalacji nastrojów fundamentalistycznych („rewanż Boga”) i wynikających stąd sprzeczności między siedmioma–ośmioma głównymi cywilizacjami, wewnątrz skonsolidowanymi wokół tradycyjnych religii. W tej sytuacji Rosja z jednej strony jako centrum cywilizacyjne ponosi odpowiedzialność za utrzymanie pokoju oraz stabilności w „strefie prawosławnej”, zabezpieczając przy tym – w ramach troski o równowagę międzycywilizacyjną – cywilizację prawosławną przed potencjalną

ZSRR Andriej Diewiatow, generał-pułkownik, dyplomata wojskowy Leonid Iwaszow; zob. Ю. Крупнов, *Стать мировой державой*, Москва 2003, s. 295.

⁸ Zob. C. Jean, *Geopolityka*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2003, s. 79–80.

⁹ Zob. L. Moczulski, *Geopolityka...*, *op. cit.*, s. 52.

¹⁰ Zob. S.P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, przeł. H. Janowska, Warszawa 2001; B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone: Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, tłum. S. Amsterdamski, Kraków 1997.

¹¹ Zob. F. Fukuyama, *Koniec historii...*, *op. cit.*

agresją wychodzącą ze strony innych obszarów cywilizacyjnych, a z drugiej – powinna się pogodzić z odejściem części swojej dawnej strefy wpływów (*Pribaltiki*, Azji Środkowej) do innych, właściwych im, cywilizacji.

Zdaniem rosyjskiego socjologa Leonida Jonina schemat huntingtonowski dał wiele satysfakcji badaczom rosyjskim, dostrzegającym w nim cechy własnego narodowego sposobu i stylu myślenia¹². Teoria Huntingtona została pozytywnie przyjęta w Rosji z kilku powodów – m.in. dlatego, że okazała się bliska narodowemu stylowi geopolitycznych i historiozoficznych spekulacji; że Rosja bardziej niż inne kraje odczuwa zagrożenie ze strony islamskiego fundamentalizmu i natarcie na Północ „wojującej” cywilizacji muzułmańskiej; że Huntington uznał ważną rolę Rosji w swoim scenariuszu geopolitycznym¹³. Znaczna część rosyjskiej inteligencji – szczególnie z kręgów nacjonalistycznych – zainspirowana huntingtonowską projekcją, odważnie postawiła znak równości między prawosławiem a słowiańskością i uznała Rosję za centrum cywilizacji słowiańskiej. Koncepcja „zderzenia cywilizacji” w sposób naukowy (w duchu nauk społecznych) sankcjonowała aspiracje i pretensje Rosji do statusu regionalnego lidera, łagodziła syndrom zdegradowanego imperium – będąc „balsamem na jej duszę”, i nie jest istotne, że stanowiła jakby kalkę „doktryny Breżniewa”¹⁴. W tej perspektywie szczególnymi obszarami wpływów rosyjskich są: Ukraina, Białoruś i Kazachstan. Zatem uprawniona wydaje się konkluzja, że teorie Huntingtona czy Andersona stanowią treściwy i inspirujący ideowo podkład współczesnego rosyjskiego myślenia geopolitycznego, zawdzięczającego koherencji z głównymi trendami w politologii anglosaskiej legitymizację ze strony nauki zachodniej.

Umysłowi rosyjskiemu, często i nawykowo postrzegającemu świat w kategoriach wielkich przestrzeni, raczej trudno pogodzić się z obecną dominacją paradygmatu narodu-nacji (tj. politycznej wspólnoty obywatelskiej, ukształtowanej w procesie historycznym) i deprecjacją formuły imperialnej (Rosjanie preferują dyskurs narodu-etnosu – wspólnoty etniczno-językowej; oraz narodu-superetnosu – państwowej wieloetnicznej wspólnoty imperialnej). Dlatego też nawet wśród liberalnych politologów w Rosji popularne są koncepcje takich badaczy, jak Ernest Gellner, Eric Hobsbawm czy Elie Kedourie, zakładające niejako sztuczny (będący efektem modernizacji społeczno-gospodarczej, politycznego konstruowania czy

¹² Л. Ионин, *Социология культуры: Путь в новое тысячелетие. (Учебное пособие для студентов вузов)*, Москва 2000, rozdz. 5: *Геополитика и глобализм*, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Ionin/_05_1.php [dostęp: 23 listopada 2015].

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

sterowania świadomością zbiorową) charakter wspólnot narodowych¹⁵. Jednak obecnie w Federacji Rosyjskiej kategoria narodu-nacji wydaje się przeżywać swój renesans, gdyż jest ona w sferze wyobrażeń dużo mniej amorficzna niż pojęcie wspólnoty imperialnej (cywilizacyjnej czy religijno-kulturowej) i lepiej się nadaje na budulec tożsamości. Toteż we współczesnej Rosji można obserwować tendencję do wtórnej nacjonalizacji (rusyfikacji) rosyjskiego dziedzictwa imperialnego, czego egzemplifikację stanowi choćby koncepcja *russskogo mira*.

Po rozpadzie ZSRR powszechny dyskurs geopolityczny towarzyszył procesowi pluralizacji ideologiczno-politycznej. Każda opcja światopoglądowa miała swój obraz geopolityki, a inklinacje geopolityczne były cechą rosyjskiej debaty publicznej już od czasów późnej *periestrojki* – od ogłoszenia polityki *glasnosti* (jawności), kiedy to zerwano z „jedynie słuszną” marksistowską wizją świata. Nie licząc komunistów rytu radzieckiego, tkwiących w ideowo-politycznej dezintegracji, dominującymi – lecz światopoglądowo amorficznymi – orientacjami ideowymi w postperiestrojkowej Rosji byli „demokraci” (utożsamiani z *szie-stidiesiatnikami*) oraz „patrioci” (*poczwienniki*); z czasem opcje te zaczęły się jeszcze różnicować na liberałów, komunistów (narodowych), centrystów i radykałów¹⁶. Zatem ideowe spectrum Federacji Rosyjskiej składało się ze spadkobierców gorbaczowowskiego „nowego myślenia politycznego”, atlantystów (*zapadnikow*), eurazjatystów (słowianofilów i izolacionistów), państwoców-mocarstwoców (*dierżawnikow*, *gosudarstwiennikow* i *siłowikow*) oraz pragmatyków¹⁷. W tym labiryncie mozaiki światopoglądowej sporym wyzwaniem badawczym jest wyjaśnianie różnic politycznych pomiędzy licznymi szkołami myślenia, obozami politycznymi czy grupami interesów; brakuje przejrzystych kryteriów wyłaniania orientacji ideowo-programowych. Znaczną trudność – z powodu podobnego stosunku do tradycji imperialnej, mocarstwowości i nacjonalizmu – stanowi ponadto znajdowanie dowodów wpływu poszczególnych szkół myślenia na decydentów politycznych. Zatem w zasadzie każdy nurt ideowy w Rosji dążył do posiadania „własnej” geopolityki – od liberałów po komunistów, konserwatystów, tradycjonalistów czy nacjonalistów.

Prądem ideowym, który w Rosji wynosi geopolitykę ponad inne formy percepcji stosunków międzynarodowych, jest euroazjatyzm (neoeurazjatyzm). Stanowi on bardzo pojemny nurt, nie pozwalający się całkowicie utożsamić

¹⁵ Zob. E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, przekł. T. Hołówka, Warszawa 1991; E. Hobsbawm, *Narody i nacjonalizm po 1780*, tłum. J. Maciejczyk, M. Starnawski, Warszawa 2010; E. Kedourie, *Nationalism*, Blackwell, London 1993.

¹⁶ Zob. С. Константинов, А. Ушаков, *История после истории. Образы России на постсоветском пространстве*, Москва 2001, s. 17–23.

¹⁷ Zob. S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 61.

z jakąkolwiek klasyczną ideologią, i występujący w wielu odmianach – demokratycznej lub liberalnej/umiarkowanej (Siergiej Stankiewicz, Władimir Łukin i inni), słowianofilskiej (Elgiz Pozdniakow, Natalia Narocznickaja), konserwatywnej (Aleksandr Dugin, Walerij Pietrow) czy też (neo)komunistycznej (Giennadij Ziuganow)¹⁸. Pierwszymi najbardziej znaczącymi i sztandarowymi publikacjami w postradzieckiej Rosji, szeroko traktującymi o geopolityce były opublikowane w 1997 r. manifest Giennadija Ziuganowa *Geografija pobiedy* (*Geografia zwycięstwa*) i – zwłaszcza – *Osnowy gieopolitiki* (*Podstawy geopolityki*) Aleksandra Dugina¹⁹. Ostatni z tych autorów jest reprezentantem i liderem konserwatywnego odłamu eurazjatyizmu, szeroko nawiązującym do klasyków tego kierunku, jak wspomniany Piotr Sawickij, czy ich kontynuatorów – jak Lew Gumilow. Aleksandr Dugin uchodzi za najbardziej wpływowego i wyrazistego rosyjskiego geopolityka, który wiele publikuje, ale wartość merytoryczna jego publicystyki bywa kwestionowana zarówno w Rosji, jak i poza jej granicami. Powszechnie zwraca się uwagę głównie na aspekt ideowy eurazjatyizmu (Rosja jako odrębna, szczególna cywilizacja), zapominając jednak o bardziej pragmatycznej podstawie (punkcie wyjścia) tej ideologii, a mianowicie – koncepcji równomiernej alokacji zasobów na ogromnych przestrzeniach Rosji, pozyskiwania ich z azjatyckiej części kraju jako warunku jego mocarstwowości (teorie Piotra Sawickiego)²⁰. Na uwagę zasługują też wyrażone chronologicznie nieco wcześniej wizje geopolityczne Władimira Żyrinowskiego, będące jakby kalką niemieckich klasycznych przedwojennych koncepcji geopolitycznych, przewidujące podział świata – w szczególności Południa – na kilka stref wpływów kontrolowanych przez najsilniejsze państwa, w ramach którego Rosja uzyskalaby dostęp do Oceanu Indyjskiego²¹. Geopolityka w wydaniu przewodniczącego Liberalno-Demokratycznej Partii Rosji implikuje treści rasistowskie i nie stanowi zbyt poważnego wyzwania intelektualnego.

¹⁸ *Ibidem*, s. 71–78; Л. Ионин, *Социология...*, *op. cit.*

¹⁹ Zob. Г. Зюганов, *География победы: Основы российской геополитики*, Москва 1997 (pozycja do pobrania na <http://www.bookz.ru/authors/gennadii-zuganov.html> [dostęp: 23 listopada 2015]). W przypadku książki Aleksandra Dugina korzystałem z jej rozszerzonego wydania z 2000 r., suplementowanego inną książkową publikacją tego autora – *Мысли' prostranstwom* (*Myślenie przestrzeni*); А. Дугин, *Основы геополитики*.

²⁰ Problem ten podjął Piotr Sawickij; П. Савицкий, *Месторазвитие русской промышленности*, Берлин 1932.

²¹ В. Жириновский, *О судьбах России* (ч. 1: *Уроки истории*; ч. 2: *Последний бросок на юг*; ч. 3: *С моей точки зрения*), Москва 1993.

Dobłą egzemplifikacją szczególnej pozycji geopolityki w Rosji są poglądy Aleksandra Dugina – uznawanego za najbardziej wpływowego geopolityka rosyjskiego. Część z tych poglądów warto streścić. Aleksandr Geljewicz Dugin (ur. w 1962 r.) jest intelektualistą zajmującym się filozofią, metafizyką, okultyzmem, ezoteryką, religioznawstwem, historią, literaturoznawstwem i – oczywiście – geopolityką; ponadto w stosownych kręgach bywa uważany za wybitnego przedstawiciela tradycjonalizmu integralnego (antyliberalnego kontrewolucyjnego nurtu filozoficznego)²². Biografia Aleksandra Dugina jest również niestandardowa; źródeł duginowskich ideowych inspiracji, przynajmniej w odniesieniu do geopolityki, należy szukać w jego kontaktach – w początku lat 80. XX w. – z nawiązującą do faszyzmu zachodnioeuropejską Nową Prawicą. Inspiracją dla przyszłego rosyjskiego geopolityka byli wówczas belgijski narodowy bolszewik Jean-François Thiriart – mający wizję euroradzieckiego imperium od Dublina do Władywostoku, oraz austriacki generał i geopolityk Heinrich Jordis von Lohausen – rozmyślający o władzy politycznej w kategoriach kontynentalnych (dominacji kontynentalnej) i długookresowych. Relacje te wymagały koncesji ze strony KGB. Później, w okresie *pieriestrojki*, Dugin działał w kierownictwie Narodowo-Patriotycznego Frontu *Pamiat'*, a następnie w Partii Nacjonal-Bolszewickiej Eduarda Limonowa. Wiosną 2001 r. założył ruch społeczno-polityczny „Eurazja”. Znalazł się również w najbliższym kręgu doradców Giennadija Sielezniowa – w latach 1996–2003 przewodniczącego Dumy Państwowej z ramienia Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej. Dugin utrzymuje bliskie kontakty z oficerami Sztabu Generalnego. Jest członkiem prestiżowego nieformalnego *think-tanku* – „Klubu Izborskiego”, będącego ideową przeciwwagą dla „Klubu Wałdajskiego” – zrzeszającego prozachodnio zorientowanych znawców Rosji. Kieruje kilkoma ośrodkami analitycznymi, związanymi z ruchem eurazjatyckim, pełni funkcję dyrektora wydawnictwa „Arktogeja”. Od 2008 r. jest nieoficjalnym ideologiem rządzącej partii (partii władzy) „Jedna Rosja”.

Świat według Aleksandra Dugina jest czarno-biały, jednak po manichejsku – bardziej czarny niż biały. Dualistyczna koncepcja rosyjskiego geopolityka zakłada istnienie na świecie dwóch ścierających się wielkich jakby archetypowych sił – cywilizacji oceanicznych (*Sea Power*) oraz cywilizacji Wielkiego

²² Dobrą charakterystykę obszaru badań i postaci Aleksandra Dugina dali Iwona Maszaka i Ryszard Paradowski; I. Maszaka, *Eurazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Wrocław 2001, s. 175; R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Toruń 2001, s. 227–229.

Lądu (Eurazji), które podlegają wartościowaniu moralnemu i etycznemu²³. Dugin konstruuje geopolityczny model (obraz) świata, w którym Rosja odgrywa przewodnią, prometejską rolę. Jej misją jest mobilizacja innych znaczących ośrodków siły politycznej Wielkiego Lądu do utworzenia Imperium Kontynentalnego, które przeciwstawiłoby się groźnej ekspansji atlantyzmu w strefie eurazjatyckiej, odparłoby ją, a następnie osiągnęłoby status superimperium. Miałoby być ono zorganizowane hierarchicznie – składać się z subimperiów, czyli głównych dotychczas mocarstw regionalnych Wielkiego Lądu, czyli Rosji, Chin, Indii, Iranu. Docelowo do (super)imperium miałyby dołączyć zdominowana przez Niemcy i Francję (z akcentem na Niemcy), wolna od wpływów amerykańskich, Europa – geograficznie należąca do Eurazji. Niższe w wertykalnej hierarchii od subimperiów dawne mniejsze państwa i narody cieszyłyby się szeroką, ale niekolidującą strukturalnie z konstrukcją imperium autonomią. Na poziomie subimperiów dopuszczalne byłoby istnienie odrębnych systemów prawnych, uwzględniające przyjęte na danym obszarze systemy wartości. Centralny ośrodek Nowego Imperium Eurazjatyckiego będącego „Konfederacją Wielkich Przestrzeni” – złożoną ze wspomnianych „imperiów wtórnych” – miałyby stanowić Rosja, a jego stolicą miałyby być Nowosybirsk (centrum geograficzne Eurazji). Rosja występuje w dziejach jako „geograficzna oś historii” i „serce świata”. Imperium oraz geografia są losem, przeznaczeniem Rosji, bez tych zasadniczych dla siebie wartości i drogowskazów Rosja traci swoją wyjątkową tożsamość (zginie jako zjawisko cywilizacyjne), nie może bez nich istnieć, świat zatem powinien zrozumieć to szczególne rosyjskie powołanie. Rosja pragnie ów świat ocalić od wielkiego niebezpieczeństwa, jakim jest mondializm – tj. globalizm zakładający ustanowienie planetarnego państwa z jawnym lub tajnym rządem światowym, forsowany w coraz bardziej agresywny sposób przez establishment atlantycki (głównie anglosaski).

Dugin odrzuca wszelkie panideologie – panslawizm, pangermanizm, a zwłaszcza panturkizm; panizmy przeszkadzają jego wizjom nowego imperium kontynentalnego. Dugin ma pomysł na sanację mentalną i moralną Rosjan, pragnie przeprowadzić ten proces, opierając się na podstawowym wyznaczniku rosyjskiej tożsamości – prawosławiu. Nowe wspaniałe Imperium Eurazjatyckie ma stanowić w płaszczyźnie ideologicznej wyjątkową syntezę Trzeciego Rzymu, Trzeciej Międzynarodówki oraz Trzeciej Rzeszy – połączenie w dialektycznej triadzie idei prawosławnej, komunizmu i faszyzmu,

²³ Dalszy skrótowy przegląd koncepcji Aleksandra Dugina jest kompilacją myśli tego autora zawartych w jego książkach: *Основы геополитики; Проект «Евразия»*, Moskwa 2004; *Тамплеры пролетариата. (Национал-Большевизм и инициация)*, Moskwa 1997; *Философия войны*, Moskwa 2004.

przyjmujące w sferze strukturalno-organizacyjnej formułę leninowskiego „centralizmu demokratycznego”. Rosyjski geopolityk prognozuje złamanie amerykańskiej dominacji globalnej, wyparcie szkodliwego atlantyckiego systemu wartości (kultu techniki i ekonomii, indywidualizmu, demokracji liberalnej i plutokracji) z przestrzeni Eurazji i zastąpienie go przez szlachetne, pozytywne wartości eurazjatyckie (tradycje społeczne, zasady etyczne, konserwatyzm, kolektywizm, hierarchiczność i ideokrację); „Nowa Kartagina” – jak nazywa Dugin świat atlantycki – „cywilizacja handlarzy” zostanie zniszczona i ustąpi przed eurazjatycką „cywilizacją bohaterów”. Władzę w Nowym Imperium będą sprawować „templariusze proletariatu”. Koncepcje Aleksandra Dugina są fantastyczne, a dla wielu obserwatorów nawet fantasmagoryczne. Nawet sam Dugin nazywa je „Wielkim Marzeniem”, a ponadto w samej Rosji i poza nią nie ma środków na realizację tego superprojektu. Sakralizacja geografii („święta geografia”) przekształca się u tego autora w geozofię, która przybiera formę niemal samodzielnej dyscypliny. Dugin zakłada, że Rosja cały czas jest globalnym graczem, mając interes „we wszystkim i do wszystkich”.

Taki też pogląd wydaje się dominować wśród rosyjskiej klasy politycznej, której przedstawiciele – jakkolwiek nie wszyscy idący w swoich geopolitycznych wizjach tak daleko jak Dugin – optują za alternatywnym (tzn. policentrycznym) w stosunku do amerykańskiego modelem globalizacji, otwierającym przed Rosją znacznie szersze pole manewru niż zdominowany przez Stany Zjednoczone świat monocentryczny. Dla Dugina geopolityka jest nauką, ale również ideologią pozostającą na usługach elit politycznych i wyrażającą ich oczekiwania wobec środowiska międzynarodowego. Geopolityka stanowi domenę elit politycznych i swoisty podręcznik rządu, dający wiedzę niezbędną do podejmowania decyzji politycznych. W tym miejscu warto wspomnieć, że na wyobraźnię geopolityczną rosyjskich intelektualistów i rosyjskich elit władzy bardzo mocno wpłynęła książka amerykańskiego geopolityka polskiego pochodzenia Zbigniewa Brzezińskiego pt. *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej*. Amerykański sowietolog i geostrateg, w przeszłości doradca kilku prezydentów Stanów Zjednoczonych, słynący z tego, że wraz z Henry Kissingerem przywracał za oceanem dobre imię geopolityce jako nauce, wydał swoją książkę w 1997 r., a więc w kulminacyjnym okresie słabości postradzieckiej Rosji (rok 1997 był pierwszym rokiem przewyższenia przez Rosję odziedziczonego po ZSRR wielkiego kryzysu strukturalnego, kiedy to kraj ten po raz pierwszy od 1991 r. zaczął notować wzrost wskaźników ekonomicznych). Publikacja Brzezińskiego stanowiła credo amerykańskiej polityki wobec Eurazji, w której nie było miejsca na imperialną, ale też silną Rosję; książka była apologią amerykańskiego pozimnowojennego triumfali-

zmu i amerykańskiego hegemonizmu globalnego, pozycjonowała Waszyngton jako głównego rozgrywającego na „eurazjatyckiej szachownicy”. Tak pojętej supremacji Stanów Zjednoczonych w świecie zdecydowanie sprzeciwiała się rosyjska klasa polityczna i rosyjscy geopolitycy. Dugin, który bardzo ceni sobie Brzezińskiego, uważając siebie za jego rosyjskiego odpowiednika, wyrażał wdzięczność amerykańskiemu geopolitykowi za szczerą intencję, mobilizującą Rosję do kontrofensywy geopolitycznej.

Dla geopolityki rosyjskiej bardzo charakterystyczne wydaje się ciążenie nad nią mesjanistycznej metafizyki, co można zaobserwować również u innych niż Dugin autorów podejmujących kwestie geopolityczne (Natalia Naroczniczkaja i Walerij Pietrow). Obok nich działają jednak w Rosji jeszcze autorzy, jak Kamałudin Gadżijew, Nikołaj Nartow, Jurij Tichonrawow, Konstantin Sorokin, Władimir Kołosow, Nikołaj Mironienko, Igor Kiefieli, Władimir Bakunin, Borys Isajew, Irina Wasilenko (z pewnością mniej efektowni), interpretujący geopolitykę w tradycyjnym kanonie nauki akademickiej²⁴. Jednak także i oni – być może z patriotycznego przyzwyczajenia – nie są zupełnie wolni od geopolitycznego rosjo-centryzmu. Rosja przecież, w interpretacji jednego z ojców geopolityki, Halforda Johna Mackindera, jest obszarem osiowym – „geograficzną osią historii”, w związku z czym traci tu swoje obiektywne i rzeczywiste znaczenie fakt, że Mackinder, lokalizując *Heartland (Pivot Area, Pivot State)*, bardziej miał na myśli kryteria geograficzno-przestrzenne niż państwowo-narodowe.

Niekiedy można spotkać się z tezą, że rosyjska geopolityka opiera się przede wszystkim na klasycznym paradygmacie opracowanym przez jednego z twórców geopolityki – niemieckiego wojskowego i geografa, Karla Haushofera, mianowicie na kultywowaniu koncepcji mocarstwa kontynentalnego, co sprawia, że jest przestarzała i niedostosowana do wyzwań współczesności. Jednak zasadniczym punktem oparcia dla rosyjskiego myślenia geopolitycznego są teorie największego spośród klasyków geopolityki, wybitnego brytyjskiego geografa, Halforda Johna Mackindera, który zasłynął nowatorską

²⁴ Wśród wielu rosyjskich opracowań z zakresu geopolityki godne uwagi są następujące pozycje: К. Гаджиев, *Введение в геополитику*, Москва 2000; Н. Нартов, *Геополитика. Учебник*, Москва 1999; Ю. Тихонравов, *Геополитика. Учебное пособие*, Москва 2000; К. Сорокин, *Геополитика современности и геостратегия России*, Москва 1996; В. Колосов, Н. Мироненко, *Геополитика и политическая география*, Москва 2001; И. Кефели, *Судьба России в глобальной геополитике*, Санкт-Петербург 2004; В. Якунин, *Формирование геостратегий России*, Москва 2005; Б. Исаев, *Геополитика. Учебное пособие*, Санкт-Петербург 2006; И. Василенко, *Геополитика современного мира. Учебное пособие*, Москва 2010.

interpretacją mapy świata, wyznaczając na niej trzy strefy: obszar centralny (*Heartland*), obszar wewnętrznego półksiężyca – okalający *Heartland* (obszar półwyspów, nazwany później przez Nicholasa Spykmana *Rimlandem*), oraz obszar zewnętrznego półksiężyca (wyspów). *Heartland* był zlokalizowany na obszarze Imperium Rosyjskiego i zdaniem Mackindera był najbardziej strategicznym obszarem świata, gdyż opanowanie tego terenu przez któreś z mocarstw *Rimlandu* (Niemcy) praktycznie dawało temu mocarstwu władzę nad światem; z kolei mocarstwo *Heartlandu* (Rosja) było zbyt słabe, aby podbić *Rimland*. Natomiast wnioski, jakie wyciągał brytyjski geopolityk z tych zależności, nie były już atrakcyjne dla Rosjan, ponieważ uważał on za konieczne rozdzielenie Niemiec i Rosji pasem środkowoeuropejskim, złożonym z niepodległych, sprzymierzonych ze sobą państw, co traci już koncepcją Międzymorza. Współczesna rosyjska interpretacja teorii Mackindera przewiduje dążenie anglosaskich mocarstw morskich (*Sea Power*) do politycznego i ekonomicznego podporządkowania sobie (choć być może nie podboju) *Heartlandu*, a więc Rosji, dlatego też Rosjanie odczuwają konieczność przeciwdziałania temu zagrożeniu.

W rosyjskiej geopolityce dominuje kilka paradygmatów: neoklasyczny – nawiązujący do klasyków geopolityki (głównie Halforda J. Mackindera); neo-realistyczny (*Real Geopolitik*) – odwołujący się do przedstawicieli niemieckiej szkoły geopolitycznej (Karl Haushofer, Carl Schmitt) i wyrażający się współcześnie w kultywowaniu podziału świata na strefy wpływów, co jest widoczne m.in. w pracach Dugina czy Żyrinowskiego; geocywilizacyjny – akcentujący aspekty dyskursu cywilizacyjnego, co służy prezentowaniu Rosji jako odrębnej, wyjątkowej cywilizacji i co czynił Dugin, ale też jego opozycjonista Wadim Cymburskij; binarny – będący jakby syntezą podejścia geocywilizacyjnego i klasycznego, wyznaczający jako główny imperatyw geopolityki walkę dwóch modelowych formacji geopolitycznych o dominację globalną: cywilizacji Morza i Kontynentu (Dugin); geokulturowy – uznający obszar kultury rosyjskiej (języka rosyjskiego) za rosyjską geopolityczną strefę wpływów, co można po części przypisać Cymburskiemu. Interesującym zjawiskiem w świecie geopolityki koncepcyjnej (teoretycznej) jest osobliwa polemika między rosyjską szkołą eurazjatycką a francuską szkołą geopolityczną. Przedstawiciele pierwszej ze szkół określają tę drugą – nazywaną w świecie „geopolityką realiów” (z uwagi na dążenie do praktycznego zastosowania geopolityki w rozwiązywaniu konfliktów lokalnych) – mianem „geopolityki małych przestrzeni” lub nawet (jak Dugin) odmawiają jej rangi geopolityki. Z kolei reprezentanci francuskiej szkoły geopolitycznej odpowiadają im, że rosyjska „geopolityka wielkich przestrzeni” nie jest niczym więcej jak „geopolityką marzeń”. W tym kontekście,

przyglądając się eurazjatyckim projektom geopolitycznym, niekiedy można odnieść wrażenie, że rosyjska geopolityka implikuje cechy obsesyjno-utopijne, będąc w istocie techniką ekstrapolacyjną – służącą nadinterpretacji otaczającej rzeczywistości. Uznaje jednak dynamiczny charakter świata, co sprawia, że jest mniej dogmatyczna i teleologiczna w swoich założeniach niż w przeszłości radziecki marksizm.

Wadim Cymburskij – rosyjski filolog i filozof (zm. 2009 r.) jest autorem koncepcji geopolitycznego izolacjonizmu i autarkizmu w odniesieniu do swego kraju. Znalazło to odzwierciedlenie w teorii „Rosji-Wyspy”, która kwestionowała zarówno politykę prozachodnią, jak i ekspansjonistyczną, będąc w istocie dyskursem izolacjonistycznym²⁵. Cymburskij wychodził z założenia, że Rosja ma inny kod geopolityczny niż Europa Zachodnia czy Europa Środkowa (która nie jest Zachodem), zatem nie może się ona zintegrować z Europą, stanowiąc odrębną „platformę etnocywilizacyjną”. Odrzucał również geopolitykę eurazjatystów, błędnie – jego zdaniem – zakładającą możliwość i zdolność opanowania *Rimlandu* przez Rosję. Według tego autora Rosja jest obszarem za „Wielkim Limitrofem” (wielkim pograniczem), otaczającym od Bałtyku po Pacyfik rosyjskie centrum geograficzne. Wadim Cymburskij identyfikuje „Wielki Limitrof” z „terytoriami strumieniowymi” (stąd metafora „Rosji-Wyspy”), przez które napływają do Rosji idee modernizacyjne. Jednak te tereny mogą stać się obszarem przenikania agresji czy też ekspansji z zewnątrz, dlatego też w interesie rosyjskiego ośrodka siły jest utrzymywanie swoich wpływów na tych terytoriach, w szczególności na osi Kaliningrad–Krym. Ten aspekt koncepcji Cymburskiego można zinterpretować jako prewencyjną kontrolę Rosji nad graniczącymi z nią państwami, co w pewnym sensie przywodzi na myśl dziewiętnastowieczną doktrynę „imperializmu obronnego” czy „doktrynę Stalina” (w wariantcie defensywnym), zakładającą konieczność graniczenia Rosji/ZSRR z przyjaznymi krajami. Autor ten jednak zdecydowanie sprzeciwiał się ideologizacji geopolityki, forsowanej głównie przez eurazjatystów. Koncepcja „geopolityki wewnętrznej” Wadima Cymburskiego, chociaż obecna w rosyjskich podręcznikach do geopolityki, nie znajduje uznania oraz potwierdzenia w rosyjskiej praktyce politycznej, gdyż władze Rosji postrzegają swój kraj jako gracza światowego.

Na uwagę zasługuje także coraz bardziej popularny paradygmat post-strukturalny (postmodernistyczny) i wchodząca w jego zakres tzw. geopoli-

²⁵ В. Цымбурский, *Остров Россия (Перспективы российской геополитики)*, „Полис” 1994, nr 5, s. 6–23; *idem, Россия – Земля за Великим Лимитрофом: Цивилизация и ее геополитика*, Эдиториал УРСС, Москва 2000.

tyka krytyczna. Mimo szczególnego uwielbienia ze strony licznych rosyjskich kręgów inteligentkich dla geopolityki pojawił się w Rosji nurt krytycznych obserwatorów zjawisk, zachowań i reakcji wywoływanych przez geopolitykę. Socjologiczną krytykę i wyjaśnienie kwestii ideologizacji geopolityki reprezentują tacy badacze, jak Nikołaj Kosołapow, Andriej Zorin, Hasan Husejnow czy Dmitrij Zamiatin, posługujący się pojęciem „ideologia geopolityzmu” dla opisu tego zjawiska²⁶. Zauważają oni, że pojęcia geopolityczne (przedmiot) uzyskują władzę nad ludźmi (podmiotem). Takie ujęcie problemu stwarza dalsze pola badawcze, pozwalające na interpretację prezentowanych procesów, stanów i zjawisk w kategoriach proksemicznych – umożliwiających obserwację (badanie) emocjonalnych związków człowieka z przestrzenią, w której funkcjonuje, oraz wpływu przestrzeni (tu: *prostranstwa*) na relacje międzyludzkie w jej obrębie. W przypadku Rosjan występuje silna identyfikacja emocjonalna z organicystycznie pojmowanym przez nich terytorium państwowym – zarówno obecnym, jak i przeszłym. Poczucie to jest wzmacniane przez odgrywające wciąż bardzo istotną rolę w Rosji polityczne funkcje nauczania geografii.

Najbardziej trwałą cechą (archetypem) rosyjskiej percepcji środowiska międzynarodowego, a zwłaszcza przestrzeni postradzieckiej, wydają się tzw. kody geopolityczne, rozumiane jako autopercepcja geopolityczna i sposoby określania przez Moskwę swoich opcji geopolitycznych. Wyjaśnienia teoretycznego aspektu kwestii rosyjskich kodów geopolitycznych podjął się Dmitrij Zamiatin. Przeanalizował on, w jaki sposób współcześni Rosjanie postrzegają samych siebie i świat zewnętrzny oraz, jaka jest mapa świata w wyobrażeniach rosyjskich elit władzy i społeczeństwa. Wychodząc z założenia, że tożsamość każdego kraju implikuje obrazy, wyobrażenia i postrzeganie otoczenia zewnętrznego, innych krajów i społeczeństw, na podstawie których kształtuje się przeciwieństwo „my” i „oni”, autor ten uczynił kluczem swoich rozważań pojęcie „obrazów geopolitycznych”. Zamiatin rozumiał ten termin jako ukierunkowane i wyraźnie ustrukturyzowane wyobrażenia o przestrzeni geograficznej, zawierające najbardziej wyraziste i zachowane (utrwalone) w pamięci zbiorowej symbole, znaki, obrazy oraz charakterystyczne cechy określonych terytoriów, krajów czy też regionów, znakujące je z politycznego

²⁶ W Polsce kwestię zjawiska geopolityzmu, nawiązując do wskazanych rosyjskich autorów, podjął Włodzimierz Marciniak; W. Marciniak, *Mapa i pamięć o imperium. Kartograficzne symbole nostalgii postsowieckiej*, [w:] *Inne wymiary polityki*, red. W. Marciniak, Warszawa 2013, s. 139–164; *Przestrzeń czy pustka? Pojęcie „prostranstwo” w rosyjskich debatach politycznych lat dziewięćdziesiątych XX wieku*, [w:] *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzenia*, red. A. Nowak, Warszawa 2010, s. 583–602.

punktu widzenia²⁷. „Obrazy geopolityczne” stanowią osobliwy „metaobraz”, będący podstawą działania politycznego. Rosyjski autor uznał, że główną rolę odgrywają tzw. kluczowe obrazy geopolityczne, które w największym stopniu strukturyzują wyobraźnię przestrzenno-polityczną. Obrazy te, stanowiąc podstawową dla danego społeczeństwa formę opisu i uporządkowania przestrzeni, są przenoszone na realną mapę polityczną świata i stają się podstawą pojawienia się specyficznych koncepcji geopolitycznych. Zatem zagadnienia te implikują również obszar proksemiki, badającej związki emocjonalne człowieka z przestrzenią geograficzną, w której funkcjonuje; emocjonalne – czyli wykazujące tendencje do interpretacji hiperbolizujących (np. mitologizacji rzeczywistości historycznej, patosu historiograficznego i historiozoficznego).

Na zakończenie rozważań dotyczących cech szczególnych i uwarunkowań rosyjskiej geopolityki warto wprowadzić istotne rozróżnienie pomiędzy geopolityką koncepcyjną (teoretyczną) i geopolityką operacyjną (praktyczną). Na poziomie praktyki, czyli próby realizowania założeń geopolitycznych, trudno jest mówić o jakiejś jednej ogólnej uniwersalnej geopolityce, a raczej należy stwierdzić istnienie geopolityki konkretnych państw-ośrodków siły. Zatem występuje np. geopolityka rosyjska, amerykańska, niemiecka, francuska czy chińska. Praktycznie każde państwo ma jakąś swoją geopolitykę – mniej lub bardziej dostosowaną do swoich możliwości. Obecnie na świecie można zauważyć kryzys globalnego przywództwa Stanów Zjednoczonych, które po rozpadzie ZSRR nie tylko utrzymały status supermocarstwa, ale i stały się światowym hegemonem. Erozja dominacji amerykańskiej jest wynikiem kilku sprzężonych ze sobą czynników i okoliczności, z których najważniejszy wydaje się narastający w różnych regionach świata sprzeciw wobec modelu globalizacji narzucanego przez Waszyngton, powodowany również wzrostem siły i znaczenia sceptycznych wobec polityki Stanów Zjednoczonych mocarstw regionalnych (państwa grupy BRICS), opowiadających się za policentrycznym systemem międzynarodowym. Można więc stwierdzić, że we współczesnym świecie dawną zimnowojenną konfrontację ideologiczną zastępuje geopolityczna rywalizacja o strefy wpływów, w co zaangażowane są – obiektywnie rzecz ujmując – wszystkie mocarstwa. Dlatego też dostrzegalny jest wzrost znaczenia i doniosłości geopolityki na jej wszystkich poziomach – teoretycznym, praktycznym oraz jako szczególnej i wielowymiarowej (wieloaspektowej) metody analizy sytuacji międzynarodowej.

²⁷ Д. Замятин, *Власть пространства и пространство власти: Географические образы в политике и международных отношениях*, Москва 2004; *idem*, *Метагеография: Пространство образов и образы пространства*, Москва 2004.

BIBLIOGRAFIA

- Anderson B., *Wspólnoty wyobrażone: Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, tłum. S. Amsterdamski, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1997.
- Bieleń S., *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2006.
- Brzeziński Z., *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej*, przeł. T. Wyżyński, Wydawnictwo Bertelsmann Media, Wydawnictwo Świat Książki, Warszawa 1998.
- Василенко И., *Геополитика современного мира. Учебное пособие*, Юрайт, Москва 2010.
- Ciechański J., *Teoria geopolityki a realia Europy Wschodniej*, „Sprawy Międzynarodowe”, t. XLIV (1991), nr 2.
- Czajkowski A., *Geopolityka*, [w:] *Studia z teorii polityki*, t. II, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 2003, Wrocław 1998.
- Гаджиев К., *Введение в геополитику*, Логос, Москва 2000.
- Дугин А., *Основы геополитики. Геополитическое будущее России*, Арктогея, Москва 2000.
- Дугин А., *Проект «Евразия»*, Яуза, Москва 2004.
- Дугин А., *Тамплеры пролетариата. (Национал-Большевизм и инициация)*, Арктогея, Москва 1997.
- Дугин А., *Философия войны*, Яуза, Москва 2004.
- Жириновский В., *О судьбах России* (ч. 1: *Уроки истории*; ч. 2: *Последний бросок на юг*; ч. 3: *С моей точки зрения*), Москва 1993.
- Fukuyama F., *Koniec historii*, przekł. T. Bieroń, M. Wichrowski, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 1996.
- Gellner E., *Narody i nacjonalizm*, przekł. T. Hołówka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1991.
- Hobsbawm E., *Narody i nacjonalizm po 1780*, tłum. J. Maciejczyk, M. Staronawski, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2010.
- Huntington S.P., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, przeł. H. Jankowska, Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa 2001.
- Замятин Д., *Власть пространства и пространство власти: Географические образы в политике и международных отношениях*, РОССПЭН, Москва 2004.
- Замятин Д., *Метагеография: Пространство образов и образы пространства*, Аграф, Москва 2004.
- Зюганов Г., *География победы: Основы российской геополитики*, Партийная печать КППФ, Москва 1997.

- Ионин Л., *Социология культуры: Путь в новое тысячелетие. (Учебное пособие для студентов вузов)*, Москва 2000, rozdz. 5: *Геополитика и глобализм*, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Ionin/_05_1.php [dostęp: 23 listopada 2015].
- Исаев Б., *Геополитика: Учебное пособие*, Питер, Санкт-Петербург 2006.
- Jean C., *Geopolityka*, przeł. T. Orłowski i J. Pawłowska, Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 2003.
- Kedourie E., *Nationalism*, Blackwell, London 1993.
- Кефели И., *Судьба России в глобальной геополитике*, Северная звезда, Санкт-Петербург 2004.
- Колосов В., *Российская геополитика: Традиционные концепции и современные вызовы*, „Общественные науки и современность” 1996, nr 3.
- Колосов В., Мироненко Н., *Геополитика и политическая география*, Аспект Пресс, Москва 2001.
- Константинов С., Ушаков А., *История после истории. Образы России на постсоветском пространстве*, АИРО-XX, Москва 2001.
- Крупнов Ю., *Стать мировой державой*, Яуза, Москва 2003.
- Kuźniar R., *Globalizacja, geopolityka i polityka zagraniczna*, „Sprawy Międzynarodowe” 2000, t. LIII, nr 1.
- Marciniak W., *Mapa i pamięć o imperium. Kartograficzne symbole nostalgii postsowieckiej*, [w:] *Inne wymiary polityki*, red. W. Marciniak, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2013.
- Marciniak W., *Przestrzeń czy pustka? Pojęcie „prostranstwo” w rosyjskich debatach politycznych lat dziewięćdziesiątych XX wieku*, [w:] *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzenia*, red. A. Nowak, Instytut Pamięci Narodowej, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2010.
- Massaka I., *Eurazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Wydawnictwo Funna, Wrocław 2001.
- Moczulski L., *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2000.
- Нартов Н., *Геополитика. Учебник*, ЮНИТИ-МНА, Москва 1999.
- Paradowski R., *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2001.
- Петров В., *Геополитика России. Возрождение или гибель?*, Вече, Москва 2003.
- Савицкий П., *В борьбе за евразийство*, Издание Евразийцев, Берлин 1931.
- Савицкий П., *Континент Евразия*, Аграф, Москва 1997.
- Савицкий П., *Месторазвитие русской промышленности*, Издание Евразийцев, Берлин 1932.

- Савицкий П., *Россия особый географический мир*, Издание Евразийцев, Берлин 1927.
- Сорокин К., *Геополитика современности и геостратегия России*, РОССПЭН, Москва 1996.
- Тихонравов В., *Геополитика. Учебное пособие*, Инфра-М, Москва 2000.
- Цымбурский В., *Остров Россия (Перспективы российской геополитики)*, „Полис” 1994, nr 5.
- Цымбурский В., *Россия – Земля за Великим Лимитрофом: Цивилизация и ее геополитика*, Эдиториал УРСС, Москва 2000.
- Якунин В., *Формирование геостратегий России*, Мысль, Москва 2005.

OSOBLIWOŚCI METODOLOGICZNE ROSYJSKIEJ GEOPOLITYKI

Streszczenie

Upadek ideologii komunistycznej i rozpad Związku Radzieckiego spowodował gwałtowny renesans geopolityki w poradzieckiej Rosji. Myśl geopolityczna rozwijała się w Rosji dwiema drogami – jako nauka lub też szczególna metoda interpretacji stosunków międzynarodowych, a także jako ideologia. W pierwszym przypadku celem było określenie i zdefiniowanie miejsca oraz roli Rosji w nowym pozimnowojennym systemie międzynarodowym, a w drugim – uczynienie z geopolityki dźwigni nowego rosyjskiego mesjanizmu, a nawet neoimperializmu. Geopolityka stawała się w Rosji ideologią powszechną mającą wypełnić ideologiczną lukę po upadłym komunizmie, miała kompensować w rosyjskiej tożsamości dyskomfort spowodowany dezintegracją radzieckiego imperium, wyznaczyć nowe wyzwania i zadania. Zatem z jednej strony myślenie geopolityczne aspirowało do rangi kategorii naukowej, a z drugiej – do statusu dominującego światopoglądu. W artykule zostały opisane metodologiczne racjonalizacje w ramach rosyjskiej geopolityki oraz źródła, kierunki i koncepcje refleksji geopolitycznej w Rosji.

METHODOLOGICAL SPECIFICITY OF RUSSIAN GEOPOLITICS

Summary

The decline of the communist ideology and the collapse of the Soviet Union resulted in a rapid revival of geopolitics in the post-Soviet Russia. Geopolitical thought developed in Russia in two ways: as a science and a spe-

cial method of interpreting international relations as well as an ideology. In case of the former, the purpose was determining and defining the place and role of Russia in the new post-Cold War international system, and in case of the latter, making geopolitics a lever of new Russian Messianism or even New Imperialism. Geopolitics in Russia was becoming a common ideology that was to fill in an ideological gap created by the decline of communism, compensate the discomfort of Russian identity caused by the disintegration of the Soviet Empire, establish new challenges and objectives. Thus, on the one hand, geopolitical thought aspired to the rank of a scientific discipline and, on the other hand, to the status of a dominating worldview. The article describes methodological rationalizations within Russian geopolitics and sources, directions and concepts of geopolitical reflection in Russia.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РОССИЙСКОЙ ГЕОПОЛИТИКИ

Резюме

Упадок коммунистической идеологии и развал Советского Союза привёл к явному возрождению geopolitics в постсоветской России. Геополитическая мысль развивалась в России двумя путями: в качестве научной дисциплины и в качестве особого метода интерпретирования международных отношений, а также в качестве идеологии. В первом случае целью было определение и толкование места и роли России в новой международной системе после периода холодной войны, а в другом случае – использование geopolitics в качестве рычага для нового российского мессианства или даже неоимпериализма. Геополитика в России становилась повсеместной идеологией, призванной заполнить идеологический пробел после падения коммунизма, компенсировать в российском самосознании дискомфорт, вызванный дезинтеграцией советской империи, выдвинуть новые требования и задачи. В связи с этим, с одной стороны, геополитическое мышление стремилось достичь уровня научной категории, а с другой стороны – статуса господствующего мировоззрения. Статья содержит описание методологических механизмов рационализации в рамках российской geopolitics, а также источники, направления и концепции геополитического мышления в России.